

ՀՈՌՈՄ

Բնակավայրի պատմամշակութային անցյալը հիմնականում ներկայացված է վաղագույն դարաշրջանների հուշարձաններով: 1990-ական թթ. գյուղի հյուսիսարևելյան սահմանը եզերող բլրաշարքին կատարված հնագիտական պեղումները մեծարժեք հայտնագործություններ ընձեռեցին: Հատկապես մատնանշելի է այն երևույթը, որ պեղումներով բացահայտվեցին տարածաշրջանի պատմության զարգացման «մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ. I հազարամյակի կեսերը գոյատևած բոլոր փուլերը, ի դեմս պալեոլիթյան կայանի, վաղ բրոնզի դարաշրջանի բնակավայրի ու դամբարանադաշտի, միջին բրոնզի դարաշրջանի բնակավայրի, ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանների ամրոց, բնակավայր և դամբարանադաշտ, ուրարտական և վաղ միջնադարյան դարաշրջանների ամրոցներ»⁵⁷:

Միջնադարյան հուշարձաններ գյուղում գրեթե չկան. կենտրոնում է գտնվում 1861 թ. կառուցված Ս. Հռիփսիմե եռանավ բազիլիկ եկեղեցին: Կառույցի որմերին պահպանվել են XIX դ. վիմագրեր, որոնցից մեկն ունի պատմական որոշակի հետաքրքրություն. հարկ համարեցինք դրանք զետեղել պրակում:

132*. Ս. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային պատին, ներքուստ, մուտքից արևելք, 7 տող.

ՄԲ. ՆՈՐ. ՀԷՆ. ԵԿԵՂԵՑ. ԷՅՁԱՅԿ, /
 ՍՈՐՆ. Ի ՔՍ. ԿԱՐՅԱԴԻՆ. ՌՔՅԻՁԴ. ՏԱՅԵ. ՍԱՆ. ՅԶԿ. Կ. /
 ԵՓՐԵՄԻՆ. Ի ՄԻՍԱՅ ԶԱԿԴԵ. ԻՆՔՆԿԼ. ՄԵԾՆ. ԿԱՅՍԵՐ. ՆԻԿՈԼԱ. Բ
 ԱՐԵԲԱԴԼԵՑ. ՇՆՈՒԻ. ՏՆ. ԱՋԱՏԵՑԱՔ. ԻՄԵՇՅ. ՄԵՇ. ՊԱՏՄԱՅ
 ՔԱՆ. ՋԻՆԱԽՏԻԱՅ. ՊԱՐՍԻՅ. ԱՐՔԱՆ. Ի ՕՍՄԱՆՅՈՅ. ՀԱՄԲ
 ՍՈՒԼԴԱՆ. Ի ԿԱՐԻՆՈ. ՄԻՁԻ. ԴԱՎԷՁ. Ա. ՀԱՍԱՐԱԿ. ՏՄՊԵ/ՏՅ
 ԳԸՅԱԳԸՐՕՂ. Ի ԱՐՑԱՆԸՍ ԵՄԿԱՆՏԻՔՈՒՄՔՏ. /

ՄԲ ՆՈՐԱՅԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է ՅԻՅԸԱՏԱՅԿ... / ՍՈՐՆ Ի ՔՍ ԿԱՐՅԱԴԻՆ, ՈՐՔ
 ՅԻՇԸԱՏԱՅԿ ՏԱՅԵ ՍՄԱՅ, ՅԻՅԸԱՏԱՅԿ Վ... / ԵՓՐԵՄԻՆ ԵՅԻ ՍՐՓԱԿԵՅԱՅ
 ՀԱՅԸՐԱՅԵՑԻՆ, ԻՆՔՆԱՅԸՄԼ ՄԵԾՆ ԿԱՅՍԵՐ ՆԻԿՈԼԱ Բ/ԱՐԵԲԱՐԱՅԻՍ,
 ՇՆՈՐՀՅԻԻ ՏՆ ԱՋԱՏԵՑԱԼԻՔ Ի ՄԵԾԱՅՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱՋՄԱՅ, / ՔԱՆՁԻ
 ՅԱԽՏԻԱՅ ՊԱՐՍԻՅ ԱՐՔԱՆ ԵՅԻ ՕՍՄԱՆՅՈՅ ՀԱՄԻԹ / ՍՈՒԼԹԱՆ ԵՅԻ ԿԱՐԻՆՈՒ
 ՄԻՆԵՅ Ի ԹԱՎԻՁ ԱՐԻՅԱՍԱՐԱԿ ՏԻՐԻԱՊԵՏԱՅ / ԳԸՅԱԳԸՐՕՂ Ի ԱՐՑԱՆԸՍ ...
 ՕՎ ՀԱՆՏԻՔՈՒՄՔՏ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ...:

Ծանոթ. Արձանագրությունը փորագրված է կարմրավուն ուղղանկյունաձև քարին՝ XIX դարին հատուկ անվարժ գրչությամբ: Լյնպիսի տպավորություն է, որ այն օգտագործվել է եկեղեցու պատի շարվածքում՝ իբրև շինաքար: Մեր այս տեսակետը հիմնավորվում է վիմագրում հիշատակված անձանց և իրադարձությունների ժամանակագրության մոտավոր ճշգրտմամբ: Ինչպես վկայում է Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը, այն է՝ եկեղեցին կառուցվել է գյուղի բնակիչների օժանդակությամբ, 1861 թ. (արձ. 134), իսկ խնդրո առարկա վիմագիրը առավելագույնը 1830 թ. ուշ չէ, հետևաբար, թերևս

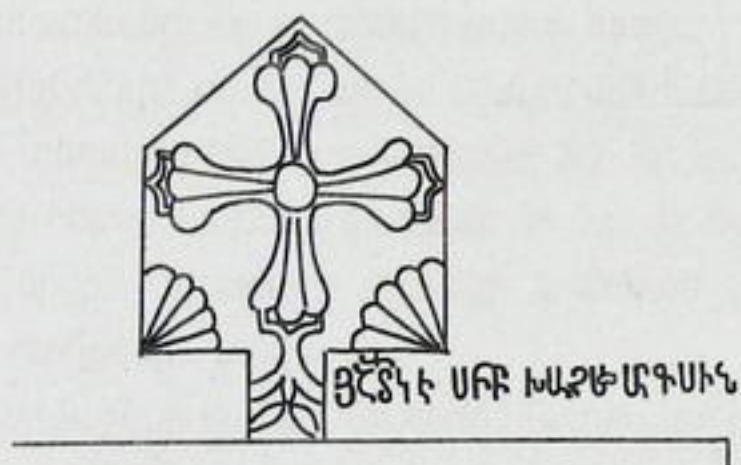
57 Ա. Քալանթարյան, Գ. Մելքոնյան, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ. (հիմնական արդյունքներ), Երևան, 2005, էջ 54:

մեկ այլ շինության (նորաշեն եկեղեցու) պատկանած արձանագիր քարը կրկնակի օգտագործման է ենթարկվել:

Դառնալով վիմագրում վկայակոչված պատմական իրադարձության քննությանը՝ պետք է նշել, որ թե-պետ արձանագրության առաջին և երկրորդ տողերի վերջնամասը եղծված է, սակայն սա գրեթե չի խան-գարում բնագրի բովանդային ամբողջացմանը: Վիմագիրը փաստում է, որ Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսի (1809–1830) օրոք Ռուսաց Նիկոլայ I կայսրը (1825–1855) հաղթական պատերազմներ է մղել ինչպես պարսից, այնպես էլ օսմանյան բանակների դեմ՝ իր տիրապետությունն ընդարձակելով «Կարինու մինչ ի Թավրեզ»: Պատմությունից հայտնի է, որ Նիկոլայ I-ի օրոք է տեղի ունեցել ռուս-պարս-կական պատերազմը, որն ավարտվել է Թուրքմենչայի 1828 թ. երկկողմանի հաշտության պայմանագրով, ըստ որի՝ Պարսկաստանը պաշտոնապես ճանաչեց Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների և Օրդու-բադի գավառի միացումը Ռուսաստանին⁵⁸: Ապրիլին բռնկվում է նաև ռուս-թուրքական պատերազմը՝ բալկանյան և կովկասյան ռազմաճակատներով: Ռուսների տևական հաջողություններից հետո, օսման-յան Մահմուդ II սուլթանի (1808–1839) խնդրանքով այն ավարտվում է 1829 թ. Ադրիանապոլսի հաշտու-թյան պայմանագրով, ըստ որի՝ Թուրքիան ճանաչեց Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրով հաստատված Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին⁵⁹: Ահա հենց այս դեպքերի փաստացի վավերագիրը կարելի է համարել հիշյալ արձանագրությունը, որի թվագրումը պետք է սահմանել 1829-1830 թթ. միջև, քանի դեռ Եփրեմ կաթողիկոսը չէր հրաժարվել գահից:

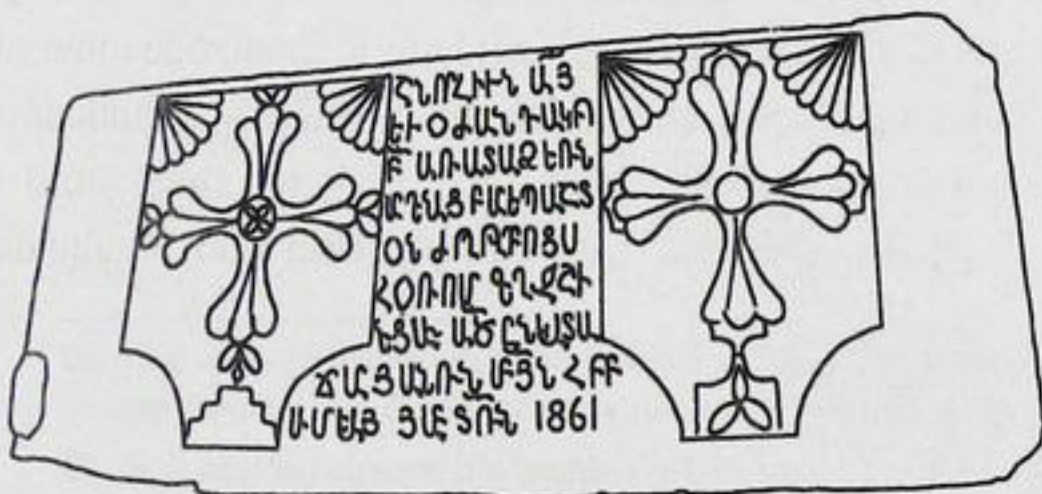
Տարակուսելի է մնում օսմանյան սուլթան Մահմուդ II-ի անվան հիշատակումը Համիթ ծնով: Հայտնի է, որ Մահմուդը Աբդուլ Համիդ I-ի (1774–1789) որդին էր, հետևաբար, միգուցե հոր անվան հիշողությամբ փորագրիչը սխալմամբ վկայակոչել է Աբդուլ Համիդ I-ին:

133*. Ս. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային մուտքի բարավորին, 1 տող.

ՅԻՒՇԼԱՅՏԼԱԿ Է ՍԼՈՒԼՐԻԲ ԽԱՉՍ ՍԱՐԳՍԻՆ:

134*. Ս. ՀՈՒՓՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքի բարավորին, 9 տող.

ՀԱՆՈՐՀԻՒՆ ԱՅ / ԵՒ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒ/ԹԵԱՍԻԲ
ԱՌԱՏԱԶԵՈՆ / ԱՐԴԵԱՆՑ ԲԱՐԵՊԱՇՏ/ՕՆ
ԺՈՂՈՎՐԴՈՑՍ / ՀՕՌՈՍ ԳԵՂՁ, ՇԻ/ՆԵՑԱԻ
ԱԾԸՆԿԱԼ ՏԱ/ՃԱՐ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲԼՈՅՆ
ՀՈՒԲ/ՍԻՄԵԱՅ, ՅԱՄԻ ՏՈՆ 1861:

Հրատ. Գեորգեանց, 182:

58 ՀԺՊ, հ. V, Հայաստանը 1801-1807 թվականներին, Երևան, 1974, էջ 170:

59 Նույն տեղում, էջ 189: